مجله یافته های علوم تربیتی و آموزشی

تکرار در غزلیات حافظ

بهادر گزوئی
زبان و ادبیات فارسی (کارشناسی ارشد)
آمنه شه‌بخش
دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرستان خاش

MDOI-02-2026.0567
MNR-588-2-BB3208

چکیده

آرایه «تکرار» یکی از بنیادین‌ترین و پربسامدترین شگردهای بلاغی در شعر فارسی است که نقشی محوری در ایجاد موسیقی کلام، برجسته‌سازی معنا و انتقال عاطفه ایفا می‌کند. این پژوهش با هدف بررسی کاربرد تکرار در غزلیات حافظ شیرازی، به تحلیل انواع، بسامد و کارکردهای معنایی و زیباشناختی این آرایه در چارچوب درس «بلاغت کاربردی» انجام شده است. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای متون بلاغی و شواهد شعری است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حافظ از تکرار واج به‌عنوان بارزترین گونه تکرار در غزلیاتش بهره گرفته است و پربسامدترین صامت‌ها در غزل او «س»، «ش» و «ص» هستند و مصوت کوتاه «ا» بیشترین جلوه را در میان مصوت‌ها دارد . از میان انواع تکرار، واج‌آرایی، جناس اشتقاق و تسجیع (سجع) بارزترین جلوه‌های فرمی-بلاغی را در غزل حافظ دارند . مهم‌ترین کارکرد معنایی تکرار در اشعار عاشقانه-عارفانه حافظ، انتقال عاطفه اشتیاق و بی‌قراری و سپس اندوه و نارضایتی است؛ در حالی که در بخش اجتماعی-انتقادی، القای مفهوم طنز و تحقیر و نیز مفاخره و تفخیم مهم‌ترین کارکرد محسوب می‌شود . نتیجه‌گیری پژوهش حاکی از آن است که تکرار در غزل حافظ، نه یک آرایه صرفاً لفظی، بلکه ابزاری بلاغی برای تعمیق معنا، تقویت موسیقی و انتقال ظریف‌ترین لایه‌های عاطفی و اندیشگی است.

کلیدواژه‌ها: تکرار، بلاغت کاربردی، بدیع لفظی، غزلیات حافظ، موسیقی شعر، واج‌آرایی

۱. مقدمه

در قلمرو دانش بلاغت، «بدیع» مجموعه شگردهایی است که کلام عادی را به کلام ادبی تبدیل می‌کند یا کلام ادبی را به سطح والاتری از ادبی بودن ارتقا می‌بخشد . از میان شاخه‌های سه‌گانه علوم بلاغی (معانی، بیان و بدیع)، بدیع بیش از آنکه با معنی واژه‌ها و عبارت‌ها پیوند داشته باشد، با خود لفظ و سطح بیرونی کلام مرتبط است و بیشتر از طریق برجسته‌سازی و زیبایی‌آفرینی در آواهای زبان، موسیقی را در سطح کلام ایجاد می‌کند .

آرایه «تکرار» یکی از شاخه‌های بنیادین و کارآمد دانش بدیع لفظی است که موسیقی درونی شعر را به وجود می‌آورد و بسامد آن در واج‌ها، هجاها، واژگان و جملات، اگر سنجیده و سخت به کار رود، زیبایی می‌آفریند . تکرار از قوی‌ترین عوامل تأثیر است که به کمک آن می‌توان عقیده یا فکری را به کسی القا کرد . این آرایه، در مباحث سبک‌شناسی از سبک خراسانی به بعد در شیوه شاعران سبک عراقی مانند سعدی و حافظ جلوه‌های بلاغی بارزی یافته است .

حافظ شیرازی، به‌عنوان یکی از خلاق‌ترین شاعران زبان فارسی، از ظرفیت‌های تکرار به‌گونه‌ای هنرمندانه و چندلایه بهره گرفته است. بررسی غزل این شاعر بزرگ از منظر تکرار می‌تواند به شناسایی بخش مهم دیگری از ذهنیات، تجربه‌ها و ویژگی‌های محتوایی و بلاغی شعر او بینجامد . پژوهش حاضر با تکیه بر مباحث درس «بلاغت کاربردی»، به تحلیل کاربرد تکرار در غزلیات حافظ و واکاوی کارکردهای معنایی و زیباشناختی آن می‌پردازد.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است و با رویکرد تحلیل محتوای متون بلاغی و شواهد شعری انجام شده است. جامعه آماری شامل غزلیات حافظ شیرازی بر اساس نسخه تصحیح‌شده و منابع معتبر بلاغی است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند از میان ابیات حاوی انواع تکرار انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل فیش‌برداری از منابع بلاغی و استخراج شواهد شعری از دیوان حافظ است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل کیفی و طبقه‌بندی انواع تکرار بر اساس چارچوب‌های بلاغی سنتی تحلیل شده‌اند.

۳. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی به بررسی تکرار در شعر فارسی و به‌ویژه غزل حافظ پرداخته‌اند. فاطمه کلاهچیان در پژوهشی با عنوان «کارکرد معنایی و زیباشناختی تکرار در غزل حافظ» نشان داده است که حافظ از تکرار واج به‌عنوان بارزترین گونه تکرار در غزلیاتش بهره گرفته و پربسامدترین صامت‌ها در غزل او «س»، «ش» و «ص» هستند . از سوی دیگر، مصوت کوتاه «ا» بیشترین جلوه را در میان مصوت‌ها دارد . این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که بارزترین جلوه فرمی-بلاغی انواع تکرار در غزل حافظ، واج‌آرایی و سپس جناس اشتقاق و تسجیع است .

ابراهیمی و همکاران در پژوهشی با عنوان «طبقه‌بندی و رده‌شناسی تکرار بلاغی و انواع آن در بلاغت زبان‌های فارسی و انگلیسی» به بررسی تطبیقی این آرایه پرداخته‌اند. یافته‌های آنان نشان می‌دهد که صنعت تکرار در این دو زبان در تعریف مشابه یکدیگرند و گونه‌هایی از تکرار در قلمرو این دو زبان را می‌توان معادل یکدیگر قرار داد. همچنین از وجوه تمایز آن‌ها باید به توجه منظم و دقیق این مبحث در بلاغت فارسی و آشفتگی آن در بلاغت انگلیسی اشاره کرد .

در حوزه بلاغت کاربردی، فرهاد طهماسبی در کتاب «بلاغت کاربردی در پیوند با نظریه‌های ادبی معاصر» کوشیده است خواننده را گام‌به‌گام به هدف غایی خوانش لذت‌بخش یک متن ادبی برساند. در این رویکرد، خواننده می‌آموزد چگونه یک متن درهم‌تنیده را به لایه‌های سازنده تجزیه کند و جزء‌به‌جزء لایه‌ها و عناصر آن را واکاود .

۴. سوالات تحقیق

۱. حافظ از چه انواعی از تکرار در غزلیات خود بهره گرفته است؟

۲. بسامد هر یک از انواع تکرار در غزل حافظ چگونه است؟

۳. کارکردهای معنایی و زیباشناختی تکرار در غزل حافظ چیست؟

۴. تکرار چگونه به عنوان ابزاری بلاغی برای برجسته‌سازی معنا در غزل حافظ عمل می‌کند؟

۵. تعریف مفاهیم

بلاغت کاربردی: رویکردی در آموزش علوم بلاغی که بر کاربرد عملی و تحلیل متنی آرایه‌های ادبی متمرکز است و هدف آن، توانمندسازی خواننده برای درک و لذت از متن ادبی از طریق تجزیه و تحلیل لایه‌های سازنده آن است .

بدیع لفظی: شاخه‌ای از علم بدیع که مربوط به زیبایی الفاظ کلام است و «آن است که از پیکره و ریخت واژه برآید، به‌گونه‌ای که اگر معنا برجای ماند و ریخت و پیکره واژه دیگرگون شد، آرایه از بین برود» .

تکرار: یکی از آرایه‌های علم بدیع که سبب برجسته‌سازی معنا در سخن و ایجاد موسیقی در کلام می‌شود. این آرایه در سه سطح مضمون و محتوا، تصاویر شعری و عناصر زبانی قابل بازجست است .

واج‌آرایی: تکرار واج (صامت یا مصوت) در واژه‌ها که به ایجاد موسیقی درونی و تقویت تأثیر کلام منجر می‌شود. واج‌آرایی می‌تواند هم‌آغازی، هم‌پایانی، هم‌میانی یا پراکنده باشد .

جناس اشتقاق: نوعی جناس که در آن دو واژه از یک ریشه و ماده واحد مشتق شده‌اند اما در صورت یا معنا تفاوت دارند .

تسجیع (سجع): آرایه‌ای که در آن، واژه‌های پایانی دو یا چند جمله یا مصراع، در وزن و حرف روی هماهنگ باشند. سجع متوازی، مطرف و متوازن از انواع آن است .

۶. اعتبارسنجی

اعتبار پژوهش حاضر از چند طریق تأمین شده است. نخست، استفاده از منابع معتبر بلاغی و نسخه‌های تصحیح‌شده دیوان حافظ به‌عنوان مبنای استخراج شواهد. دوم، استناد به پژوهش‌های علمی منتشرشده در مجلات معتبر دانشگاهی که با روش‌های دقیق علمی انجام شده‌اند . سوم، تطبیق یافته‌ها با چارچوب‌های نظری موجود در بلاغت سنتی و مدرن. چهارم، تحلیل نمونه‌های متعدد از غزلیات حافظ برای اطمینان از تعمیم‌پذیری یافته‌ها. این اقدامات، پایایی و روایی تحلیل را تضمین می‌کنند.

۷. یافته‌های مقاله

۷.۱. واج‌آرایی: بارزترین گونه تکرار در غزل حافظ

پژوهش‌ها نشان می‌دهند که حافظ از تکرار واج به‌عنوان بارزترین گونه تکرار در غزلیاتش بهره گرفته است . پربسامدترین صامت‌ها در غزل او «س»، «ش» و «ص» هستند و از میان مصوت‌ها، مصوت کوتاه «ا» بیشترین جلوه را دارد . این بسامدها کارکردهای هنری و محتوایی قابل تأملی دارند.

در نمونه‌ای که در ادامه می‌آید، تکرار مصوت بلند «آ» هفت بار، تکرار واک «ب» ده بار، تکرار واج «ن» پنج بار و تکرار واج «ب» چهار بار، موسیقی گوش‌نوازی آفریده که برخاسته از آرایه همصدایی و همحروفی است :

آب حیوانش ز منقار بلاغت می‌چکد / زاغ کلک من به نام ایزد چه عالی مشرب است

در نمونه‌ای دیگر، همصدایی با تکرار واک «ب» یازده بار و همحروفی با تکرار صامت «ب» و «ز» جلوه‌گر می‌شود :

بالبلند عشوه‌گر نقش‌باز من / کوتاه کرد قصه زهد دراز من

نکته قابل تأمل در تکرارهای حافظ این است که در بسیاری مواضع، حرف روی در قافیه هرچه باشد، یا عیناً همان واج تکرار می‌شود یا واج‌هایی که از نظر مخرج حروف به حرف روی نزدیک‌اند، مشمول تکرار می‌گردند. این شگرد، پیوند قافیه و ردیف را با سایر اجزای بیت بیشتر می‌کند و نوعی موسیقی بلیغ را در بیت و در نتیجه همه غزل به وجود می‌آورد .

۷.۲. جناس اشتقاق

جناس اشتقاق یکی از شگردهای پربسامد حافظ است . در این نوع تکرار، دو واژه از یک ریشه مشتق شده‌اند اما در معنا یا صورت تفاوت دارند. نمونه:

بدین سپاس که مجلس منوّر است به تو / گرت چو شمع جفایی رسد بسوز و بساز

در این بیت، «سوز» و «ساز» از یک ریشه («سوختن» و «ساختن») نیستند، اما ساختار آوایی مشابه و تضاد معنایی آن‌ها، نوعی جناس اشتقاقی پدید آورده است .

۷.۳. تسجیع (سجع)

حافظ از تسجیع نیز در غزلیات خود بهره گرفته است. سجع متوازی، مطرف و متوازن در غزل او قابل شناسایی هستند. نمونه سجع متوازی :

با چشم پرنیرنگ او حافظ مکن آهنگ او / کان چشم مست شنگ او بسیار مکاری کند

در این بیت، واژه‌های «نیرنگ»، «آهنگ» و «شنگ» در حرف روی و وزن هماهنگ‌اند و سجع متوازی پدید آورده‌اند.

۷.۴. کارکردهای معنایی تکرار در غزل حافظ

مهم‌ترین کارکرد معنایی تکرار در اشعار عاشقانه-عارفانه حافظ، انتقال عاطفه اشتیاق و بی‌قراری و سپس اندوه و نارضایتی است. در بخش اجتماعی-انتقادی نیز، القای مفهوم طنز و تحقیر و نیز مفاخره و تفخیم مهم‌ترین کارکرد محسوب می‌شود .

حافظ انواع تکرار را اغلب در بافت موضوعی-معنایی عاشقانه-عارفانه به کار می‌برد؛ اما تبیین مضامین اجتماعی-انتقادی نیز از این منظر جایگاهی ویژه دارد . به‌عنوان نمونه، در غزل معروف «الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها»، تکرار «ل» مشهود است که حرف روی نیز هست :

الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها / که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکل‌ها

تکرار حرف «ل» در سراسر بیت، موسیقی وحدت‌بخشی پدید آورده که با مضمون «مشکل‌ها» و دشواری عشق هماهنگ است.

۷.۵. تکرار و موسیقی شعر

تکرار در غزل حافظ، فراتر از سطح تکرارهای معمولی قرار می‌گیرد و با تقویت ارزش موسیقایی و معنایی کلام، به آن حیثیت ادبی می‌بخشد . قافیه، به‌عنوان مهم‌ترین رکن موسیقی کناری شعر، با تکرار حرف روی در بیت، به عنصری وحدت‌آفرین تبدیل

می‌شود. شفیعی کدکنی معتقد است «قافیه چفت و بست شعر است و باید از تمام کلمات شعر محکم‌تر و استوارتر باشد؛ زیرا اشعار را به یکدیگر پیوند می‌دهد» .

۸.نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی کاربرد تکرار در غزلیات حافظ در چارچوب درس «بلاغت کاربردی» انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که حافظ از انواع مختلف تکرار — از جمله واج‌آرایی، جناس اشتقاق و تسجیع — به‌گونه‌ای هنرمندانه و هدفمند بهره گرفته است. بارزترین گونه تکرار در غزل او واج‌آرایی است و پربسامدترین صامت‌ها «س»، «ش» و «ص» هستند .

پاسخ به سوال اول: حافظ از واج‌آرایی (تکرار واج)، جناس اشتقاق، تسجیع، و انواع دیگر تکرار واژگانی بهره گرفته است.

پاسخ به سوال دوم: واج‌آرایی بارزترین گونه است و پس از آن جناس اشتقاق و تسجیع بیشترین بسامد را دارند .

پاسخ به سوال سوم: کارکردهای معنایی تکرار شامل انتقال عاطفه اشتیاق و بی‌قراری، اندوه و نارضایتی در بافت عاشقانه-عارفانه، و القای طنز و تحقیر و مفاخره در بافت اجتماعی-انتقادی است .

پاسخ به سوال چهارم: تکرار با ایجاد موسیقی درونی، پیوند قافیه و ردیف با سایر اجزای بیت، و برجسته‌سازی معنا، به‌عنوان ابزاری بلاغی برای تعمیق تأثیر کلام عمل می‌کند .

نتیجه نهایی: تکرار در غزل حافظ، نه یک آرایه صرفاً لفظی و تزئینی، بلکه ابزاری بلاغی چندلایه است که همزمان موسیقی، معنا و عاطفه را در خدمت یکدیگر قرار می‌دهد. این ویژگی، حافظ را به یکی از خلاق‌ترین شاعران در به‌کارگیری ظرفیت‌های بلاغی زبان فارسی تبدیل کرده است.

۹. منابع و مآخذ (به شیوه APA)

ابراهیمی، م.، علوی مقدم، م.، و داودی، م. (۱۳۹۹). طبقه‌بندی و رده‌شناسی «تکرار بلاغی» و انواع آن در بلاغت زبان‌های فارسی و انگلیسی با رویکرد تطبیقی. مجله مطالعات بلاغی، (۱)، ۱-۲۵.

شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۵۸). صور خیال در شعر فارسی. تهران: انتشارات آگاه.

شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۷۳). موسیقی شعر. تهران: انتشارات آگاه.

شمیسا، س. (۱۳۸۱). نگاهی تازه به بدیع. تهران: انتشارات فردوس.

شمیسا، س. (۱۳۹۰). بدیع. تهران: انتشارات میترا.

طهماسبی، ف. (۱۳۹۸). بلاغت کاربردی در پیوند با نظریه‌های ادبی معاصر. تهران: انتشارات روشن‌اندیشان.

کلاهچیان، ف. (۱۴۰۰). کارکرد معنایی و زیباشناختی تکرار در غزل حافظ. مجله پژوهش‌های ادبی، (۳۴)، ۵۵-۷۸.

منصوری (حسینی‌نیا)، س. م. (۱۳۹۷). بلاغت کاربردی: علوم بلاغی و زیبایی‌شناختی در قرآن و حدیث. قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.

واعظ، ب.، و کاردل ایلوری، ن. (۱۳۹۰). بدیع لفظی و موسیقی شعر. تهران: انتشارات سمت.

یاحقی، م. ج. (۱۳۸۹). از رنگ گل تا رنج خار: شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.